

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆԸ ՌՈՒՍ ՄԱՐԿԱՆՑ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐՈՒՄ ՈՒ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

(Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու 150-ամյակի առթիվ)

Ս. Էջմիածինը վաղուց ի վեր գրավել է՝
նույն մարդկանց հատուկ ուշադրությունը։
Նա, ինչպես նաև Արարատ լեռը, ծառայել
է նրանց որպես Հայաստանի խորհրդանիշ-
28:

Դեռ 18-րդ դարի վերջերին Հայաստա-
նում եղավ նույն անվանի նկարիչ Միխայիլ
Իվանովը, որի վրձինն են պատկանում եր-
կու յուղաներկ կտավներ՝ «Եկեղեցիների
տեսարանը Արարատի ստորոտում» և
«Երևան քաղաքի տեսարանը»։ Նրանցից
առաջինը գտնվում է Լենինգրադի Ռուսա-
կան թանգարանում, երկրորդը՝ կորել է։
Իվանովը թողել է բազմաթիվ գծանկարներ
ու ջրաներկ նկարներ, որոնց թվում՝ «Էջ-
միածնի Մայր տաճարը», «Արարատյան ե-
րեք եկեղեցիները», «Մեծ Հայաստանում»,
«Ամրոցի ավերակները Լոռվա ձորում» և
նորիշներ։

Երկրորդ նույն նկարիչը, որ այցելել է
Հայաստան, Գավրիլ Սերգենկոն է, որը, ինչ-
պես նաև նրա նախորդը, եղել է ռազմա-
կան նկարիչ։ Նրա կովկասյան նկարների
ընթրինակումները պահպանվել են «Հա-
րություն Արարատյանի կյանքը» գրքում,
որը լույս է տեսել Պետերբուրգում 1813
թվականին։ Այդ նկարների թվում են՝ «Մայր Աթոռ ս.
Էջմիածնի տաճարի տեսարանը Արարատ
լեռան մոտ իր շրջակայքով», «Երևան քա-
ղաքի տեսարանը Արարատ լեռան մոտ,
Զանգու գետի վրա»։

Ինչպես Մ. Իվանովի, այնպես էլ Գ. Սեր-
գենկո նկարները ներկայացնելով պատմա-
կան հետաքրքրություն, գուրկ չեն և գե-
ղարվեստական արժանիքներից։ Այնտեղ

պատկերված է Հայաստանը 18-րդ դարի
վերջին երկու տասնամյակներին, երկրի
լեռնային բնության տեսարանները, պատ-
մական հուշարձանները։

19-րդ դարի սկզբներին Ռուսաստանում
աճում է հետաքրքրությունը հայերի և Հա-
յաստանի նկատմամբ։ Այդ հետաքրքրու-
թյունը պայմանավորված էր այդ դարա-
շրջանի քաղաքական կյանքի իրադարձու-
թյուններով։

1801 թվականին, հունվարին, Վրաստա-
նը մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ։ 1813
թվականին, Գյուլիստանի պայմանագրի
համաձայն, Ռուսաստանին միացվեցին ան-
դրկովկասյան խանությունները, որ բնակ-
չության զգալի մասը կազմում էին հայե-
րը։

1826 թվականի աշնանը սկսվեց նույն-
պարսկական պատերազմը։ Հաջորդ տար-
վա սեպտեմբերի 19-ին նույն գորքերը մը-
տան Սարդարապատ, իսկ մի քանի օրից
հետո պաշարեցին ու գրավեցին Երևանը։
Հայ ժողովուրդը մեծ խանդավառությամբ
ընդունեց իր ազատարարներին։ Այդ պատ-
մական օրերի իրադարձությունները գտել
են իրենց վառ պատկերումը ինչպես հայ,
այնպես էլ նույն գրականության էջերում։

Պուշկինը իր ճանապարհորդական նո-
թերում գրում է, թե ինչպես Էրզրումը գրա-
վելուց հետո «թուրքերը իրենց տափակ
տանիքներից մոայլորեն նայում էին» նույն
գիմկորներին, իսկ հայերը բռնում ոգևորու-
թյամբ «խոնավել էին մեղ փողոցներում», և
ինչպես նրանց երեխաները «վազվզում էին
ծիերի առջև, խաչակնքելով ու կրկնելով՝
քրիստոնյա, քրիստոնյա...»։

Վ. Գազարին.—Էջմիածնի արտաքին տեսքը (1841 թ.)

Ձև Հայոց վանուց սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, յամի Տաւռն 1805.

Գովար չէ պատկերացնել հալածված, քաղաքական ժողովրդի ցնծությունը: Շնորհիվ ռուս բանակի հաղթանակի նա ազատվում էր բռնակալության դարավոր լծից, մի բռնակալություն, որի, ինչպես բնութագրել է Հովն. Թումանյանը, «վայրագությունը ոչ է մի սահման ու շափ չէր ճանաչում, ո՛չ օրերն, ո՛չ իրավունք, ո՛չ խնդիր, ո՛չ աղաքանք, ո՛չ սրբություն, ո՛չ կայք, ո՛չ կյանք, ո՛չ կի՛ն, ո՛չ պատիվ, ո՛չ ամբո, ո՛չ խղճնը-տանք...»:

Նույնն է վկայել այդ դարաշրջանի իրադարձությունների ականատեսը՝ Խաչատուր Աբովյանը, որի «Վերք Հայաստանի» անձանի վեպում պատկերված է ոչ միայն թալանված, ավերված հայրենի հողը ու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը, այլև նրա լավագույն զավակների անձնագոհ հերոսական պայքարը՝ հանուն հայրենիքի ու ազատության:

Շահերի ու սուլթանների լծի տակ տառապող հայությունը, սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից, իր հույսն ու երազը կապել էր Ռուսաստանի հետ: «Այդ երազը իրականացնելու համար,—գրել է Ավետիք Խանճակյանը,—Վովկասի հայերը ամբողջ մի դար պայքարեցին զենքը ձեռքերին, արյուն թափեցին ռուս զինվորի հետ և միասին հաղթանակեցին»:

Այդ պատմական օրերին ս. Էջմիածինը դիմավորել է ռուս զորքերին զանգերի հանդիսավոր դողաշուկ: Աերգել Գլինկան իր «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն» աշխատության մեջ վկայում է այն մասին, թե այդ պատերազմական տարիներին ռուս մարդիկ ինչպիսի՝ ջերմ բնդունելություն են վայելել Էջմիածնում, ինչպես «հյուրասեր վանքը», նրա շենքերը վերածվել են հիվանդանոցի, ուր վանականները սիրով խնամել են ռուս վիրավոր զինվորներին: Ա. Գլինկան, Ներսես Աշտարակեցուն անվանելով «հայ ժողովրդի արժանի և խնամալից հոգևոր առաջնորդ», հատկապես նշում է նրա ծառայությունները ռուս բանակին:

1827—1828 թվականներին Էջմիածնում եղան բախակալան մեծ թվով ռուս մարդիկ՝ զինվորականներ, պետական պաշտոնյաներ, մտավորականներ: Հատուկ հիշատակության արժանի է Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի այցը Էջմիածին: 1827 թվականի հունիսի 8-ին նա ներկա եղավ հանդիսավոր ծիսակատարությանը Մայր Աթոռում՝ ի նշանավորումն ռուս բանակի հաղթանակի և Արևելյան Հայաստանի ազատագրման թուրք-պարսկական լծից: Այդ Գրիբոյեդովի երկրորդ այցն էր: Առաջին անգամ նա

եղել է Էջմիածնում 1820 թվականի սկզբներին: Նա ծանոթացել է կաթողիկոսի հետ, գրուցել, հավանել նրա պատկերավոր արտահայտությունը՝ ու նշել ճանապարհորդական օրագրում «Էջմիածինը՝ ինչպես վարդը փշերի մեջ»: Ռուս զորդի երկրորդ այցը ևս Էջմիածին հետքեր է թողել նրա օրագրում, ուր կան տողեր՝ «Բանաստեղծական երեկոն Էջմիածնի սրահում. պատմականից լուսավորում է լուսինը, սուլթերի նման շրջում է վանահայրը»:

Մեծ է Գրիբոյեդովի ծառայությունը Հայաստանին: Նա ռուս մտավորականներից առաջինն էր, որ, մոտիկից ծանոթանալով հայ իրականության ու հայ ժողովրդի կյանքի հետ, ջերմ համակրանքով գրեց հայերի մասին:

Պատերազմական տարիներին ռուս զինվորականներից շատերը եղան Էջմիածնում, որոնց թվում 1812 թվականի հայրենական պատերազմի մասնակից, ախանավոր ռազմական գործիչ, գեներալ Նիկոլայ Մուրավյով-Վարսկին*։ Նա իր ճանապարհորդական նոթերում համառոտակի նկարագրում է Էջմիածնի ծանր, քայքայված վիճակը, իր հանդիպումը այնտեղ Հարություն Արարատյանի հետ, տալիս նրա անձնավորության բնութագիրը:

Նույն ժամանակաշրջանում Էջմիածին է այցելել Նիկոլայ Մուրավյով-Վարսկու եղբայրը՝ ռուս գրող, սրբավայրերին նվիրված գրքերի հեղինակ Անդրեյ Մուրավյովը: Նա 1848 թվականին Պետերբուրգում հրատարակեց մի բնդարձակ աշխատություն՝ «Վրաստան և Հայաստան» վերնագրով, որի բովանդակությունն են կազմում հեղինակի ճանապարհորդական տպավորությունները և դատողությունները կրոնական հարցերի շուրջ: Երկրորդ հատորում, որը ամբողջովին նվիրված է Հայաստանին, Էջմիածնից տպավորությունները կազմում են հատուկ գլուխ, ուր տրված է վանքերի բնդհանուր նկարագիրը: Ուշադրության արժանի են նաև Աճիի ավերակներին նվիրված էջերը:

Եթե Անդրեյ Մուրավյովին հետաքրքրել են Հայաստանի անցյալը, պատմական հուշարձանները, ապա ռուս ազնվական Ալեքսեյ Սալտիկովին հիշատակության ավելի արժանի են թվացել իրեն անձանոր տեղական կերակուրները: Նա նկարա-

* Հետագայում Վովկասի փոխարքան: Վարսկի, այսինքն՝ Վարսեցի, միացրել են Մուրավյով ազգանունին ի նշան նրա ռազմական վաստակի՝ Վարսի պաշարման ու գրոհի ժամանակ (1854 թվականին):

Գ. Սերգեն.—Երևան (1796 թ.) «Զե. քաղաքին Երևանա մերձ ի լեռոն Արարատու որ առ Զանկու զետովն»

գրում է հաշկերույթը կաթողիկոսի մոտ, գրում այն մասին, թե ինչպես հյուրասիրել են իրեն վանքում «այծի պանիրով, գոմեշի սերով, տիկի գինով և այլ համեղ ուտելիքներով»:

1847 թվականին Հայաստանում եղավ բարձրատիման ռուս պետական պաշտոնյա Անդրեյ Ֆադեևը, որն իր հուշերում փորձում է տալ երկրի այն ժամանակվա նկարագիրը: Հետաքրքրական որոշ տեղեկություններ կան նաև ս. Էջմիածնի մասին, մասնավորապես վանքի թանկագին իրերի, եկեղեցական սպասների, ինչպես նաև հարուստ գրադարանի և ձեռագրերի մասին:

Հարություն Արարատյանի՝ վերևում հիշատակված գրքում պատկերված են Էջմիածինը և շրջակա գյուղերը 18-րդ դարում: Հեղինակի պատմածից կարելի է եզրակացնել, որ այն ժամանակ այդ շրջանները եղել են շատ ջրառատ, և մեծ տարածություններ զբաղված են եղել բամբակի և բրնձի արտերով:

Նույնն է նշում Ֆադեևը, որն այցելել է այդ վայրեր՝ Արարատյանից մի դար հետո: «Էջմիածինը,—գրում է Ֆադեևը,—հարուստ է ջրով»: Մանուկյանին Էջմիածնից երևան «պատահում են գյուղեր, թաղված կանաչ այգիների ու ծառերի մեջ. ամենուր ջուրը առատ է»:

Ավելի երկարատև, քան ուրիշները, Հայաստանում է եղել նաև պետական պաշտոնյա Ն. Նեֆեդևը, որը 1839 թվականին հանդես եկավ ռուս մամուլում առանձին գրքովով, որի մեջ կաշին գերազանցապես փաստական տեղեկություններ Արևելյան Հայաստանի մասին: Այստեղ կան նաև առանձին էջեր՝ նվիրված ս. Էջմիածնին. «Խոր ակնածանքով մոտ Էջմիածնի տաճար,—գրում է Նեֆեդևը,—ներսը քափականին ընդարձակ է և ունի սրանչեղի գույքեր: Աղոտ լույսը թափանցելով գունավոր ապակիներով ծածկված նեղ պատուհաններից, հաղորդում է առարկաներին սրբազան խորհրդավորություն: Ամենուրեք կախված արծաթյա ջահերը, նման լուսավոր աստղերի երկնի մութ հորիզոնում, փայլում են կիսախավարում, տաճարի կամարների տակ: Պատերի պատկերները, փորագրումները սաղափից ու կրիայի ուկրներից կազմում են համառոտ, բայց պատշաճ զարդարանք»:

Մարտաճարի ներքին նկարագրողությունների մասին տեղեկություններ կան նաև մի ուրիշ ակնհայտ ռուս հեղինակի (հավանաբար՝ զինվորական) երևանից գրած

թղթակցություններում: Նա գրում է. «Տաճարի ներքին տեսքը կամարների տակ մտալ է և շատ նման՝ Կիևի ս. Սոֆիայի տաճարի ներքին տեսքին, միայն այստեղ չկան իկոնոստաս և սրբապատկերներ... Տաճարի պատերը ներսից նկարագրված են որմնանկարների տիպի պատկերներով, վերցված սրբազան պատմությունից... Սրբապատկերներում բոլորի դեմքերը թուխ են, բայց՝ հայկական: Պատերը և կամարները նկարագրված են ծաղիկներով և այլ պատկերներով, սրբերի դիմանկարներով, որոնք թանձրացնում են ներսի խավարը:

Բյուրեղապակյա ջահերը, կախված շատ տեղերում և «գեղատեսիլ ճրագները ուրվագծվում են մթության մեջ:

Գմբեթը ներսից զարդարված է երփնեքանց նախշերով, պարսկական գորգերի նման: Պատուհանները հատուկ վարպետությամբ պատած են գույնզգույն ապակիներով... Տաճարի ներքին ընդհանուր տեսքը վկայում է նրա խոր հնության մասին»:

Ռուս գրողների, զինվորականների, պաշտոնյաների ու ճանապարհորդների օրագրերում ու հուշերում առանձնահատուկ տեղ է գրավում ս. Էջմիածինը, որպես քրիստոնեական հնագույն երկրի արժանահիշատակ ու գեղեցկագույն վայրերից մեկը:

Ռուս տպագիր աղբյուրների տեղեկությունները Էջմիածնի մասին լրացնում են Գրիգորի Գազարինի նկարները, որոնք գտնվում են Լեհինգրադի Ռուսական թանգարանում:

• •

Անցավ 150 տարի այն պատմական իրադարձություններից, երբ ռուս բանակի հաղթական արշավի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը ազատագրվեց թուրք-պարսկական դարավոր լծից և մտավ Ռուսական կազմի մեջ:

Անգնահատելի է այդ պատմական շրջադարձի նշանակությունը. կովկասյան Հայաստանը, ինչպես Ավետիք Իսահակյանն է ասել, «չնայած ցարիզմի հալածանքներին, վալեղեց կյանքի ու գույքի ապահովություն: Կրեց ռուս մեծ մշակույթի և գրականության կենսատողջ ազդեցությունը: Ամրացավ հայ ժողովրդի կայսր և քաղաքականությունը ռուս մեծ ժողովրդի հետ»:

ԿԱՄՍԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ